4

ДО СТВОРЕННЯ НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ ІВАНА ОГІЄНКА

УДК 821.161.2.09

Я.О.Поліщук

Ягеллонський університет, м. Краків, Польща

СЕМІНАР ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА ПЕРЕТЦА ТА ПОЧАТКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті з'ясовуються методологічні та організаційні засади семінару професора В.М.Перетца. Цей семінар перетворився в найвидатнішу в дореволюційній Україні наукову школу філологічного напрямку. Наукові інтереси та принципи професора Івана Огієнка склалися під впливом школи В.М.Перетца.

Ключові слова: семінар, наукова школа, філологічний метод, джерелознавство, літературознавство, наукова діяльність, національна ідея.

В історії української філологічної науки особливе місце займає діяльність семінару професора В.М.Перетца при Київському університеті св. Володимира. Керований талановитим і досвідченим ученим, підтримуваний ініціативою молодих кадрів, авторитетний у тогочасному академічному середовищі, цей семінар перетворився у справжню наукову школу, що дала науці немало яскравих імен. Найважливішим наслідком діяльності семінару (1907-1914) було виховання нового покоління вчених, котре в наступних десятиліттях репрезентувало обличчя української науки й залишило в ній багато вартісних та ґрунтовних праць. Серед найбільш видатних учнів В.М.Перетца — професор Іван Огієнко (пізніше — митрополит Іларіон), котрий, перейнявши кращі традиції семінару, розвинув їх у своїй багатоаспектній науковій творчості. Проте якщо до 1920-х років про І.І.Огієнка згадували в числі найкращих вихованців семінару [10, с.45-47], то пізніше на це ім'я було накладено табу. Між іншим, і в сучасних дослідженнях його постаті не приділяють належної уваги. Так, у відомій монографії проф. М.К.Наєнка з історії українського літературознавства XX століття, хоча чимало місця присвячено

семінарові В.Перетца [4, с.145-152], названо серед найталановитіших його учнів Л.Білецького та Д.Чижевського, тоді як ім'я І.Огієнка не згадується [4, с.150].

Семінар постав у знаменні часи першої російської революції, яка забезпечила українському рухові часткову відміну цензури. Хоч якими невпевненими й непослідовними були ці реформи, вони все ж обудили українське суспільство, зокрема спонукали університетську молодь до активної праці для України, причому відкривали нові перспективи такої праці. Молоді наукові кадри усвідомлювати, що не можна задовольнитися лише культурними аспектами, вони ставили перед собою й політичні завдання [3, с.80]. Молодий І.І.Огієнко, маючи великі здібності до наукової праці, від самого початку не обмежувався лише нею, але прагнув прилучитися до утвердження політичних інтересів свого народу. Така принципова позиція, що виявилася ще в часі його участі в філологічному семінарі, назавжди залишилася переконанням Огієнка.

Спробуємо, однак, представити тут методологічні та організаційні засади семінару В.М.Перетца, що послужили доброю професійною та світоглядною школою молодому Іванову Огієнку, вплив якої позначився не тільки в роках молодості, але й визначив характер цілої наукової діяльності ученого. З одного боку, ці засади безпосередньо були пов'язані з особою та поглядами засновника й керівника семінару проф. Перетца [6; 7; 8]. З іншого ж, сам професор неодноразово підкреслював, що очікує від своїх учнів творчої ініціативи й відкритий до діалогу, а це означало, що науковий поступ семінару немалою мірою завдячує також молодим кадрам, які на різних етапах включалися в його роботу [5].

Професор-керівник визначив (з огляду на ситуацію) конкретні завдання семінару, що були пов'язані з науковою проблематикою України, її минувшини, культурної традиції. Зосередженість на проблемах локального характеру виявилася також добрим засобом, аби зацікавити наукову молодь Україною та її самобутньою культурою, спонукати до пізнання культурної традиції тоді зневажуваного колоніального народу. Так, літературні тексти для дослідження вибиралися переважно з огляду на те, що були колись написані на Україні чи зберігалися у місцевих фондосховищах.

Хоча сам В.Перетц, будучи вихованцем столичного Петербурзького університету, засвоїв ідеї провідних російських учених О.Веселовського та О.Соболевського та прагнув їх розвивати у своїй творчій практиці, проте умови праці в Київському університеті не були найсприятливішими в цьому сенсі. Чиновницько-адміністративний нагляд і наукова цензура маргіналізували самовідданий науковий пошук В.Перетца та його учнів, змушували відмовлятися від теоретичних претензій, зате дослідницьку працю добре обґрунтовувати потребою дослідження місцевих архівів та фондосховищ [11, с.28].

[1] З лат. — неодмінна умова.

Умови переслідування були особливо гострими після революції 1905 року, коли семінар перервав роботу.

Формулюючи завдання новопосталої філологічної школи, В.Перетц наголошував, що семінар покликаний виробити основи професійного вміння інтерпретувати тексти в рамках університетської програми з філологічних дисциплін. Звичайно, це був лише мінімум, *condito sine qua non*[1], оскільки найбільш талановиті студенти ставали самостійними ученими, розвивали здобуті в семінару знання на відповідальному й професійному рівні.

Варто зауважити, що дослідження давніх текстів було вдалим тактичним ходом, аби уникнути цензурних заборон, оскільки ставлення до української літератури з боку російської влади було однозначно негативним, навіть після формальної відміни цензури в 1905 році. Проте твори давньої літератури цікавили майже винятково фахівців; і з погляду важкої книжної мови, і з погляду давно знеактуалізованих ідей вони не могли викликати якихось серйозних претензій влади. Таким чином, заняття медієвістикою з усіма специфічними її рисами (труднощі у відчитуванні та ідентифікації давніх рукописів і стародруків) стало своєрідною конспіративною практикою для семінару, що забезпечила його успішну діяльність в цілком несприятливих умовах революції, переслідувань, нерозумних заборон влади та суспільного антагонізму.

Слід відзначити професійний бік зосередженості семінаристів В.Перетца на давніх текстах, що виявився в застосуванні формальної методики аналізу. Нерідко сам матеріал спонукав до такого підходу. Скажімо, в барокових творах XVII-XVIII століть форма ставала автономною, а формальна досконалість цінувалася понад усе. Сам Перетц дуже активно цікавився такою творчістю, ще з часів своїх університетських студій у Петербурзі, коли вперше виявив "*інтерес до вивчення України, особливо давньої української літератури та штукарської віршованої поезії*" [10, с.9]. Зрозуміла річ, він, росіянин, зумів зацікавити бароковим мистецтвом і багатьох своїх вихованців, що походили переважно з України та відчували природні патріотичні почуття.

У роботі київського філологічного семінару панівним виявився *філологічний* метод, основу якого проф. В.Перетц вбачав у ретельному вивченні першоджерел. Він вважав, що сумарні результати такої чорнової роботи мають стати підвалиною для майбутніх досліджень, спроможних осягнути вищу мету [11]. Ішлося, загалом кажучи, не про стратегію інтерпретації текстів (таке завдання В.Перетц вважав справою майбутнього), а про стратегію їх описування та каталогізування. Філологічний метод включав, щоправда, окремі аспекти формального аналізу, що пізніше вплинули на науковий світогляд як самого керівника семінару, так і його найбільш талановитих учнів. Однак найбільше уваги керівник приділяв добротній фаховій

підготовці семінаристів: *"Пусть специально-филологические работы дают иногда очень скромные, даже незначительные выводы; но эти выводы сравнительно точны, на них могут опереться последующие научные работники"* [11, с.7].

Однак зі спогадів семінаристів довідуємося, що метод професора містив конструктивні засади різного роду знань, які він поєднував, щоб навчити молодих дослідників працювати самостійно: *"Приступающему к научной работе предлагалось начинать ее с изучения общих вопросов истории и теории литературы (Paul, Brunetier, Потебня, Веселовский и др.), приемов научного анализа и синтеза у различных ученых (академики Буслаев, Шахматов, Истрин, Соболевский и др.), приемов научно-критических изданий памятников литературы и языка"* [10, с.28].

Серед виконаних у семінарі наукових робіт абсолютно переважають ті, що присвячені історії літератури та мови. Рідко трапляються такі, що торкалися методологічної проблематики літературознавства. У звіті за перше п'ятиріччя діяльності гуртка наводиться кількість прочитаних доповідей — 176, у 31 з них порушувалися питання методології науки [11, с.12]. Переважна більшість, а саме понад 130 відчитів, присвячувалася питанням історії літератури. Однак нам вдалося виявити лише кілька рефератів про методологію літературознавства: про завдання історії літератури, за Теном і Веселовським (І.Часовников, 1907), критику міфологічної школи та теорії запозичень (М.Чистяков, 1908), погляди Гумбольдта і Вундта на походження мови (О.Імшенецька, 1909) та погляди Потебні на завдання літературної критики (Є.Тимченко, 1909) [11, с.20-25]. Прикметно, що методологічні проблеми оцінювалися з плюралістичних позицій, не було накидання певних методик керівником. Важливо також, що найпильніший погляд був звернений на вітчизняну філологічну традицію, зокрема на вчення О.Потебні. Це сприяло зверненню до потебніанського досвіду наступних поколінь українських учених та й, певною мірою, заважило на визнанні поглядів О.Потебні найбільш плідним національним методом у літературознавстві, що переконливо засвідчили праці учасника семінару Л.Білецького [1, с.29], а також пізніші М.Гнатишака [2, с.16] та І. Фізера [13, с.171].

Методологічний пошук та апробація новітніх методик не були, проте, сильною стороною діяльності семінару В.Перетца. Високі якісні показники семінару торкалися головно майстерності роботи з художніми текстами, відчитування та інтерпретування їх. Давалася взнаки певна університетська відстороненість від життя та його вимог. Черпаючи матеріал своїх праць здебільшого із забутої та мертвої давньої літератури, молоді учені все ж нечасто стикалися із явищами сучасного письменства. Це, до речі, пояснює, що в пізнішій кар'єрі вони рідко вдавалися до літературної критики, але з більшим інтересом заглиблювалися в далеку історію. Стосується сказане й І.Огієнка, який відчував потяг до історії, але нечасто брався за оцінки сучасної літерату-

ри, а якщо й брався, то це давалося йому не без труднощів (див., наприклад, критичний відгук на поезію Б.І.Антонича [9, с.9]).

Звичайно, погляди самого проф. В.Перетца із бігом часу також зазнали еволюції, а в його працях з'явилися прикметні зауваження про пріоритетну увагу до аспектів форми твору (це передусім стосується праць, що з'явилися протягом 1914-1920-х років [5; 6; 7; 8]). Такі ідеї викликали живу реакцію в колі російських символістів, котрі посилалися на досвід Перетца як на підтвердження істинності формального методу. Це було тим більше важливо, що учений, здається, першим серед тогочасних університетських авторитетів виразно заявив про визнання формального підходу до аналізу літератури. Тому-то в огляді славістичних досліджень у Росії Р.Якобсона та П.Богатирьова проф. В.Перетца названо серед безумовних лідерів [15, с.29].

В.Перетц, визнаючи потребу дослідження художньої форми та націлюючи на це своїх учнів, загалом лишався в рамках традиційної теорії. Його погляди на літературу визначалися засадами культурно-історичної та філологічної шкіл, окремі положення яких було змодернізовано в дусі доби [10, с.28]. Про це свідчить хоча би той принциповий момент, що вивчення літератури керівник київського семінару не уявляв поза рамками історії та культури [5, с.118, 207-209].

Перетцівський семінар, безумовно, виконав настанову, яку любив підкреслювати сам Учитель, тобто дав цілому ґрону молодих здібних філологів професійний інструментарій дослідження художньої літератури. Протягом 1907-1914 років у семінарі брала участь 71 особа, було прочитано 176 доповідей, було проведено 8 наукових екскурсій з можливістю роботи семінаристів у найцінніших бібліотечних та архівних фондах Києва, Петербурга, Вільна, Москви, Катеринослава, Житомира [11]. Усе це забезпечило величезний фаховий досвід, який придався кожному з випускників семінару в самостійній праці.

Багато важив для вчених-початківців особистий приклад і авторитет керівника семінару. Вже згадувалося, що це була високоосвічена, ерудована, культурна людина, яка вміла працювати з молоддю творчо й делікатно. Не випадково випускники семінару завжди з особливою симпатією згадували свого професора. Він умів поєднувати високу вимогливість із доброзичливістю та щирістю. Усе це створювало ту неповторну атмосферу, яка сприяла професійному вишколу молодих кадрів:

"*Член Семинария, занявшийся самостоятельной работой, потом невольно и неизбежно попадал в орбиту технических принципов школы и под обаяние личного примера его руководителя. Суровый эмпиризм, требование эрудиции, строгости метода, возможной полноты материала, доказательности положений и отчетливости задач работы, ее изложения и выводов, — вот те внутренние принципы, которые прививались работникам Семинария*" [10, с.29].

Іван Огієнко був у числі засновників семінару. Від самого початку він виявився не тільки одним з перших, але й дуже актив-

ним, старанним, справді перейнятим науковими інтересами. Огієнко належав до найближчих співробітників професора Перетца, мав у його очах велику повагу та авторитет. Він був присутній на перших організаційних зборах семінару 1904 року, що відбувалися на квартирі професора В.Перетца, разом з С.Шевченком, О.Грузинським, О.Соболєвим, М.Соколовським, М.Масловим [11, с.8]. 1906 року І.Огієнко виступає у щойно відновленому семінарі з доповіддю [11, с.9], а небавом стає одним із перших професорських стипендіатів [11, с.11]. У нелегкі роки після поразки революції 1905 року він переконано стоїть в обороні політичних прав українців, співпрацюючи з Науковим товариством імені Т.Шевченка та його головою проф. Михайлом Грушевським, іншими українськими організаціями, які тоді представляли поневолену націю та її духовні запити [3, с.102].

Наукові зацівлення молодого І.Огієнка засвідчують його виступи під час засідань семінару. У бібліографічному зведенні названо два такі виступи: про драми Дмитра Ростовського та твори Йоаникія Галятовського [10, с.31]. На тлі інших доповідей, що відображали теми з російської словесності, впадає в очі, що Огієнко цілеспрямовано зайнявся давньоукраїнською літературою. Його увагу привернула доба українського бароко, на той час мало досліджена. Для молодого вченого барокова література давала блискучі приклади багатства та своєрідності української книжної культури. До речі, лише через кілька десятиліть ця епоха була наново відкрита та здобула високу оцінку в працях Дмитра Чижевського [14, с.337-340].

Якщо оцінювати ранні праці Івана Огієнка в контексті його пізнішої кар'єри, то випадає зауважити, що саме вони означили традиційне коло наукових інтересів, якому вчений залишався вірним протягом свого життя. І в працях 1920-30-х років, що видавалися у Варшаві та присвячувалися проблемам староукраїнської мови, історії українського друкарства тощо, і в студіях повоєнного періоду І.І.Огієнко розвивав та поглиблював ідеї, висловлені в ранніх виступах. "Героями" його монографічних досліджень нерідко були світочі доби бароко, які справді відповідали Огієнковому ідеалу людини-християнина, людини-патріота, мудреця, пророка. Це ціла галерея величних постатей української історії, як-от Петро Могила, Арсеній Мацієвич, Дмитро Туптало (Ростовський), Лазар Баранович, Паїсій Величковський, Григорій Сковорода тощо.

У пам'ятній книзі, укладеній учнями В.М.Перетца та виданій у 1929 році в Ленінграді, Іван Огієнко вже представлений як відомий учений, фахівець з української мови та історії української літератури, професор Варшавського університету. Тут же наводиться чималий список його друкованих праць [10, с.45-47]. У гроні вихованців київського семінару він лишався одним з найбільш авторитетних, хоча й працював поза Батьківщиною, в еміграції.

Наукова діяльність І.І.Огієнка (митрополита Іларіона) стала гідним продовженням засновків та ідей, сприйнятих у семінарі В.М.Перетца. У працях проф. І.Огієнка виявляється філологічний метод

у його найкращих виявах. З одного боку, це виявляється в докладності фактів та обставин, ретельній студії текстів, скрупульозності, що доводить добрий філологічний вишкіл, уміння зосереджуватися на феномені тексту в його безпосередньому значенні. З іншого боку, зріла філологічна культура поєднується у працях І.І.Огієнка з широким культурно-історичним контекстом, який необхідний для того, аби вказати місце аналізованих явищ у культурній історії України.

У свого київського Вчителя Огієнко перейняв також цілковиту відданість науці, свідомість певної місії вченого. Ці високі критерії доводить його виняткове вміння працювати, долати важкі проблеми, знаходити оптимальні шляхи наукового поступу. Так, в уже зрілому віці І.І.Огієнко уклав для своїх вихованців у Канаді інструкцію "Методологія наукової праці", де сформулював вироблені й перевірені його багатим досвідом найважливіші принципи [12, с.308].

Разом із тим Іван Огієнко виявляв чіткі національні переконання, які впливали на вибір матеріалу наукових студій, а ще більше — на оцінки того матеріалу. В його працях дуже виразно простежується національна ідея, а також ідея тяглості розвитку української культури — від праслов'янської спільноти до Київської Русі, від Русі до старожитньої України з велетнями її духу XVII-XVIII століть. Уже перша велика синтетична розвідка з історії української духовності, що постала внаслідок викладання в Київському університеті, чітко проартикулювала цю ідею. Переконуючи свого читача, Огієнко однозначно підкреслював, що Україна з її багатою героїчною минувшиною не є пересічною провінцією тогочасної Росії, а сам автор викладає історію "*культури оригінальної, своєрідної*". Це переконання І.Огієнка утвердилося під час ретельного опрацювання джерел старокиївської літератури, зокрема періоду бароко, джерел, що засвідчували не тільки літературну традицію, а й виразні світоглядні та національні засади. Отже, молодий учений реалізував у своїй творчості переконливі погляди на своєрідність української духовності та неповторний історичний шлях розвитку українства. Він представляв "*культуру нашого народу як нації, ... ту культуру, до якої він дійшов довгим шляхом*" [16, с.55].

Список використаних джерел:

1. *Білецький Л.* Основи української літературно-наукової критики / Упор., автор передм. та прим. М.Ільницький. — К.: Либідь, 1998. — 408 с.
2. *Гнатишак М.* Історія української літератури / Упор. О.Горбач. [Репринт із вид.: Прага, 1941]. — Мюнхен, 1994.
3. *Михутина И.В.* Украинский вопрос в России (конец XIX — начало XX века. — М.: Б.в., 2003. — 288 с.
4. *Наєнко М.* Українське літературознавство. Школи. Напрями. Тенденції. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — 320 с.
5. *Перетц В.Н.* Из лекций по методологии истории русской литературы. — К., 1914.
6. *Перетц В.Н.* К вопросу об основаниях научной литературной критики // Ученые записки Самарского университета. Вып. 2. — Самара, 1919. — С.43-63.

7. *Перетц В.Н.* О культурной истории к исторической поэтике // Памяти акад. А.М.Веселовского... — Петроград, 1921. — С.35-42.
8. *Перетц В.Н.* Краткий очерк методологии русской литературы. Пособие и справочник для преподавателей... — Петроград: Academia, 1922. — 163 с.
9. *Огієнко І.* Соняшний поет Б.-І.Антонич. Характеристика поетичної творчості // Наша культура (Варшава). — 1936. — Кн. 3. — С.214-220.
10. *Семинарий* русской филологии акад. В.Н.Перетца. Учасники Семинария — своему руководителю. — Ленинград, 1929. — 58 с.
11. *Семинарий* русской филологии при императорском университете св. Владимира под руководстом проф. В.Н.Перетца. Первое пятилетие. — К., 1912. — 64 с.
12. *Сохацька Євгенія.* Іван Огієнко про методологію наукової праці // Сохацька Євгенія. На варті українства. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. — С.307-312.
13. *Фізер І.* Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні. Метакритичне дослідження / Авториз. переклад В.Брюховецького. — К.: Обереги, 1996. — 192 с.
14. *Чижевський Д.* Українське літературне бароко. Вибрані праці з давньої літератури. — К.: Обереги, 2003. — 576 с. (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії; Т.4).
15. *Якобсон Р., Богатырев П.* Славянская филология в России за годы войны и революции. — Б.м.: ОПОЯЗ, 1923. — 64 с.
16. *Огієнко Іван (митрополит Іларіон).* Українська культура. — К.: Наша культура, 2002. — 342 с.

This article considers the methodological and organization principles of prof. V.M.Peretc's seminar. This seminar turned into the most famous scientific school of philological tendency in pre-revolutionary Ukraine. Scientific interests and principles of prof. Ivan Ohiyenko were formed under the influence of Peretc's school.

Key words: seminar, scientific school, philological method, source study, study of literature, scientific activity, national idea.

УДК 001(477)(092):070 "1918-1919"

О.М.Завальнюк

Кам'янець-Подільський державний університет

БІОГРАФІЯ ІВАНА ОГІЄНКА ЗА УКРАЇНСЬКИМИ ЧАСОПИСАМИ 1918-1919 РОКІВ

Розглядаються біографічні матеріали І.І.Огієнка, вміщені в українських часописах 1918-1919 рр., зроблено припущення щодо їх походження.

Ключові слова: Великий Українець, свідоме українство, неточності, перекручення, періодична преса, інформаційна цінність.

Ім'я І.І.Огієнка (1882-1972), великого українця, освітянина, науковця, державотворця, церковного і громадського діяча, вже давно належить вітчизняній історії. Його життя і діяльність є